DİN FELSEFESİ

ÖABT DKAB VE İHL MESLEK DERSLERİ ÖĞRETMENLİĞİ

I. DİN FELSEFESİ

A. TANIMI ve ALANI:

- **Din üzerine felsefe yapmaktır.**
- **Dini felsefî açıdan düşünmektir.**
- Amacı, **insanların inançlarını araştırmaktır.**
- **Dinî inançları felsefi açıdan tahkik etmektir.**
- Dini inançları **'anlamlı, doğru, makul'** olup olmadıklarını ortaya koyar.
- Dinî inançların bir **bütünlük** ve **'tutarlılık'** oluşturup oluşturmadıklarını araştırır.
- İnançların doğurduğu sonuçlarını **eleştirel** bir açıdan irdeler.
- Din felsefesini anlamak için onun **ne olmadığını** anlamaktır.
- **Dinlerin tarihini** veya **tarihsel gelişimin** inceleyen bir disiplin değildir.
- Teoloji (ilahiyat) gibi **dindeki** bir disiplin değildir.
- Amacı **dinî inançları savunmak** ve çürütmek değildir.
- **Dine dışarıdan bakarak** felsefî açıdan değerlendirir.
- **Temel dinî kavramları** ve **inançları** eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirir.
- **Dinlerin Tanrı tasavvurlarını** ele alır.
- Tanrı'nın var olmadığını çalışan **ateist yaklaşımları** konu edinir.
- Belli bir 'din'le **sınırlı değildir.**
- Belli bir 'felsefe'yle ve salt felsefeyle **sınırlanmaz.**
- **İnsanın bilgisi** ile **dini bilgisi** arasındaki ilişkileri inceler.
- **İnancın yapısını** inceler.
- Dinin **ne olduğunu** anlamaya çalışır.
- Herhangi bir dinin **karşısında** ve **yanında yer almaz.**
- Dini inceler.
- İnsanda **din duygusunun ne olduğunu** inceler.
- İnancın **yapısını eleştirel** olarak inceler.
- Bir felsefe dalıdır.
- Felsefe, **dini inancın, doğa olaylarından korkmaktan** doğmuştur der.

B. DİN VE FELSEFE:

- Din ile felsefeyi birbirinden ayıran ilk düşünür Immanuel Kant'dır.
- (1724-1804) **80** sene yaşamıştır.
- Din, **dogmalardan** hareket eder.
- Felsefe, ne din içindir ne de dine karşıdır.
- Felsefe, **dinsel olguları** tartışır ve sorgular.
- Dini, inanca değil, **akla** dayanarak açıklar.
- Din felsefesi **dine dışarıdan bakar.**
- Dine **eleştirel** yaklaşır.
- Dine **nesnel** olarak yaklaşır.
- Dinin varlığı **insanın tarihi kadar** eskidir.
- Felsefe **daha sonra** ortaya çıkmıştır.
- Din felsefesi ise çok **daha sonradır.**
- **Batı kültürü** için din ve felsefe ayrıdır.
- **Doğu kültürü** için din ve felsefe içiçedir.
- Din felsefesi, '**felsefî düşünme'** ye yüklediğimiz anlamlara bağlıdır.
- Felsefe meseleleri **anlama ve çözme** arayışına girer.
- Her dinin kendi içinde bir **din tasavvuru** vardır.
- Bütün dinlere göre bir **din tanımı** yapılamaz.
- **Hick:**
    1. Dinin kaynağı **insandır, tabiatçı** yaklaşım,
    2. Dinleri **kendi bakış açısıyla** yorumlayan yaklaşım.

- Gerçeklik **kozmik güç** veya **teistik Tanrı** biçiminde **tasavvur** edilmiştir.
- **Nihaî Gerçeklik;** inançlar, tecrübeler ve pratikler toplamı olarak görülmüştür.
- Din tanımında anahtar kavram '**Nihaî Gerçeklik**'tir.
- Din ile Tanrı'ya inanmayı birbiriyle **eşitlemek** mümkün değildir.
- Tanrı inancı'nı **dinin tanımına dâhil etmeyen** kimi yaklaşımlar zardır.
- **Budizm** gibi **teistik olmayan dinler** de vardır.
- Bu dinlerde **bir Tanrı inancına** rastlanmamaktadır.
- **Yahudilik, Hıristiyanlık** ve **İslâm**'da Tanrı inancı **zâti sıfatlara sahip** yaratıcı bir varlıktır.
- Bu dinlerde **'iman', 'vahiy' ve 'peygamberlik'** gibi unsurları içerir.
- Thomas: Felsefe ile dinin **ortak bir eğilimi** vardır.
- Felsefe **teorik** meselelerle ilgilenir.
- Din, **pratik boyutuyla** kendini gösterir.
- Sokrates: **Bilgi erdemdir**.
- Evrende bir ilk varlık/neden arayışı olmuştur.
- Her **arché anlayışını** tanrısal olarak yorumlamak doğru değildir.
- Filozof için arché sadece **bir açıklama** ilkesidir.
- Yunan'da Sokrates'ten önceki filozoflar evren için **arche anlayışı** oluşturmuşlardır.
- **Gilson:** Eski Yunan'da 'tanrı' sözcüğü 'kişi'sel niteliklere sahip olan varlıklardır.
- Eski Yunan'da **çok-tanrıcı** (politeist), **insan-biçimsel (**antropomorfik) Tanrı tasavvurlarına eleştiriler olmuştur.
- Bu filozoflarda **teizmin Tanrı tasavvuruna** birebir karşılık bir tasavvura değildir.
- Eflatun'da **çok-tanrılı unsurlar** vardır.
- Aristoteles: 'ilk muharrik' olan tanrı, evreni harekete geçiren ilk ilke/nedendir
- **İlk muharrik** evrenin yaratıcısı değildir.
- İlk muharrik evrende olup biten şeyleri **bilmeyip ve ilgilenmemek**tedir.
- Dinin bilgi kaynağı vahiydir.
- Felsefeyle edinilen bilginin kaynağı **insanın bilişsel faaliyetleri**dir.

C. TEOLOJİ VE DİN FELSEFESİ:

- Teoloji **"tanrı bilim"** demektir.
- **Belirli bir dini**, temel alır.
- Tanrının **varlığını** inceler.
- Tanrının **niteliklerini** inceler.
- İnsanın tanrı karşısındaki **yerini** inceler.
- Her dini **kendine özgü tarihini** inceler.
- Her dinin **konusunu ve problemlerini** ele alıp inceler.
- Yahudi teolojisi, Hıristiyan teolojisi, İslam teolojisi vardır.
- Dinlerin teolojileri **o dinin inanç ve pratiklerinden** yola çıkar.
- Dinlerin teolojileri o dinin **akılsal savunusunu** yaparlar.
- Dinlerin teolojilerin hiçbiri **kendi dinlerinin inançlarını** sorgulamaz.
- Din felsefesi **dinin doğasını** ele alır.
- **Dinsel inancın** yapısı ve anlamını ele alır.
- Dinin **insan yaşamındaki yerini** ele alır.
- Dini **rasyonel** olarak ele alır.
- Dini açıklar, sorgular ve eleştirir.
- Bütün dinlere **eşit uzaklıktadır.**

D. DİNİN FELSEFİ TEMELLENDİRMESİ:

- Nesnellik, **akla dayanmak ve tutarlı olmaktır.**
- Nesnellik, din felsefesinin **dinlere bakış tarzını** oluşturur.
- Tanrı; **vahiy ile** insanlara buyruklarını iletmesidir.
- Evreni **yaratan ve yöneten**dir.
- Aklı ve iradesi olandır.
- Sonsuz bilgi ve iradesi vardır.
- Evrenin varlığını devam ettirendir.
- Doğaüstü ve sonsuz niteliklere sahip varlıktır.
- Vahiy; Tanrı'nın kendi varlığını ve buyruklarını insanlara duyurmasıdır.
- Peygamber; Tanrı tarafından seçilmiş ve buyrukları insanlara ileten kişidir.
- İman; Tanrı'ya, buyruklarına olan inançtır.
- İbadet; inancın ifadesi olarak yapılan törensel eylemlerdir.
- Yüce; önünde saygı ve sevgiyle eğinilen kutsal ve üstün varlığın niteliğidir.

E. DİN FELSEFESİNİN TEMEL SORULARI:

1. Tanrının varlığı ile ilgili gibi sorulara cevap aranır:
   - Tanrı var mıdır?
   - Varlığı kanıtlanabilir mi?
   - Tanrı evrendeki etkin güç mü?
   - Tanrı evreni yarattıktan sonra onu kendi haline mi bırakmıştır?
2. Evrenin yaradılışı ile ilgili soruları cevaplanmaya çalışılır.
   - Evren yaratılmış mıdır?
   - Evren öncesiz ve sonrasız bir oluşum mudur?
3. Vahyin olanaklılığı gibi sorular üzerinde durulur.
   - Tanrı vahiyle insana bilgi ve buyrukları gönderebilir mi?
4. Ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili sorulara cevap aranır.
   - Ölümden sonra başka bir yaşam var mıdır?
   - Ölüm bir son mudur?
   - Ruh ölümsüz müdür?

II. TANRININ VARLIĞI

A. TANRI TASAVVURLARI:

- Bir Tanrı'nın var olduğuna inanma düşüncedir.
- Din felsefesinin en temel konularından birisi bir Tanrı'nın var olup olmadığıdır.
- Var olan Tanrı'nın nasıl bir tanrı olduğudur.
- Tanrı'nın hangi niteliklere sahip olduğudur.
- Birbirinden farklı **Tanrı tasavvurları** vardır.
- Tanrı'nın birden fazla olduğu görüşüne **politeizm** denir.
- Politeizm, **Yunan ve Nordik** mitolojisinde mevcuttur.
- Henetoizm de tanrıların çokluğunu kabul eder.
- Henetoistler, **kendi kabilesinin tanrısını öne çıkarır**.
- Monoteizm (teizm) tek bir tanrının var olduğunu iddia eder.
- Monoteistlere göre Tanrı, kendisinin dışındaki **her şeyin varlık sebebi**dir.
- Hinduizm'de Tanrı zati bir varlık olarak kabul edilmez.
- Hindulara göre **Tanrı, evrenle özdeştir.**
- Deist de teist gibi **Tanrı'yı kabul eder.**
- Deiste göre Tanrı **yaratma fiilini gerçekleştirmez.**
- Mutlakçı monist, **Tanrı dünyada çoktur, gerçekte tektir.**
- Agnostisizm, **Tanrı bilinemez**, Tanrı'ya **kuşkuyla** bakılmalıdır.
- Ateizm, "Tanrı vardır" gibi bir önerme doğru değildir.
- Naturalizm'i savunmak için ateizm gereklidir.
- Naturaliste göre doğanın ötesinde bir gerçeklik yoktur.
- Budizm'in Theravada mezhebi ateizmi kabul eder.
- Ateistler hümanistik "insanlık dini" geliştirmeye çalışmışlardır.
- Amarta Sen (1933-....84 yaşında), ateist olduğunu söylemiştir.
- Hinduizm'de Lokoyata geleneğine katılmıştır.

B. TANRI'NIN VARLIĞINI KABUL EDENLER

1. TEİZM (TANRICILIK):

- Teizm'in ilahı her şeye kadir manevi bir varlıktır.
- Klasik teizm (standart teizm) denir.
- Tanrıyı var olan her şeyin bir yaratıcısı görür.
- Teizm; **İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık** gibi dinlerin inanç yapısını teşkil eder.
- Aralarında **farklılık olmasına karşın** üç din, bu temel Tanrı görüşünü benimserler.
- Antik Yunan'da teizmin Tanrı tasavvuru yansımalarına rastlanır.
- Tanrı sadece yaratıcı değil, yarattıklarının her an ihtiyaçlarını temin edendir.
- Yarattıklarından **Tanrı'nın desteğini çekmesi** mümkün değildir.

a. Ontolojik Delil:

- Tanrı'nın varlığını Tanrı kavramından yola çıkarak kanıtlar.
- **Anselmus** (1033-1109), **Descartes** (1596-1650) tarafından savunulmuştur.
  1. **Bende yetkin olan bir Tanrı düşüncesi var.**
  2. **Yoksun bir varlık en yüce derecede yetkin olamaz.**
  3. **Yetkin bir varlık yoksun olduğunu ileri sürmek varlık, bir yetkinlik niteliğidir.**
  4. **Var olmaktan yoksun bir varlık yetkin bir varlık olamaz.**

5. **Yetkin Tanrı'nın varlıktan yoksun olacağını düşünmek çelişkidir.**
6. **Tanrı'nın var olması, Tanrı kavramının ayrılmaz bir parçasıdır.**
7. **Öyleyse Tanrı vardır.**

- Ontolojik delil Tanrı'nın **zorunlu varlığını** öne çıkarır.
- Tanrı kavramı **doğru bir şekilde** çözümlemesi gerekir.
- Tanrı'nın zorunlu olması **mâhiyetinin bir gereğidir**.
- Tanrı kavramı kendi içinde tutarlıdır.
- **Leibniz:**
- O'nun mümkün olması, var olmasını gerektirir.
- O'nun mâhiyetini kavramamız, var olduğunu a priori olarak bilmemiz için yeterlidir.
- **A priori**, deneyle kanıtlanamayacak olgulardır.
- **Anselm:**
- Tanrı'nın var olmadığını düşünmek bir çelişki içermektedir.
- Tanrı, kendisinden daha büyük hiçbir şeyin düşünülemediği varlıktır.
- Tanrı yoktur diyen, varlık düşüncesinin zihinsel varlığını kabul etmektedir.
- Anselm'e ilk itiraz eden çağdaşı olan **Gaunilo**'dur.
- Gaunilo, iddiasını **'Kayıp Ada'** olarak adlandırdığı bir örnekle çürütmeye çalışır:
- İnsanların bildiği adalardan daha büyük bir adayı düşünelim.
- Böyle bir adanın zihinde değil, gerçekte var olması söylenirse ne denilecektir?
- Gaunilo'ya göre, 'bilinen bütün adalardan daha mükemmel ada' sadece zihindedir.
- Bu ada gerçekte yoksa bizi bir çelişkiye götürür.
- Sadece gerçekte var olan böyle bir ada sadece zihinsel bir tasarım olamaz.
- O ada bir adadan daha mükemmel olacaktır.
- Gaunilo'ya göre böyle bir adanın gerçekte var olduğunu söylemek bir şaka olabilir.
- Ontolojik delilin savunucularından N. Malcolm:
  - 'Varlık'ın mümkün varlıklar için bir yüklem olmaz.
  - 'Zorunlu varlık'ın Tanrı için gerçek bir nitelik olmayacağı sonucuna varılamaz.
- A. Plantinga:
- 'Maksimum büyüklük ve mükemmellik', 'mümkün dünyalar' anlayışına dayanmaktadır.

b. Kozmolojik Delil:

1. **Meydana gelen her şey, onu meydana getiren bir varlığa muhtaçtır.**
2. **Evren de sonradan meydana geldiğine göre yoktan var olamaz.**
3. **Onu meydana getiren bir Tanrı vardır.**

- Bu kanıtı ilk kullanan **Gazali**'dir.
- Eflatun, Aristoteles gibi filozoflarca da savunulmuştur.
- Kindî, Farabî, İbn Sina, Gazâlî, Musa b. Meymun, Aquinas ve Leibniz savunmuşlardır.
- Fârâbî ve İbn Sînâ, **imkân delili** ile mümkün varlık ve zorunlu varlık ayrımına dayanır.
- **Âlem, mümkün bir varlıktır.**
- **Âlem, varlığı için, varlığı zorunlu olan bir nedene dayanması gerekir.**
- Yeni Çağ'da bu delili savunucusu Leibniz'dir.
- Âlemin varlığı için bir **yeter neden arayışını** ifade eder.
- **Leibniz:**
- Âlemin yokluğu düşünülebilir ama **'neden yok değil de var'** veya **'neden öyle değil de böyle'** cevaplanması gereken bir sorudur.
- **Âlemin ezelî olması** böyle bir soruya engel değildir.
- **Leibniz:**
  1. Geometrinin unsurları kitabının ezelî olduğunu,
  2. elimizdeki nüshasının bir önceki nüshadan,
  3. onun da bir öncekinden sonsuza gidecek şekilde kopyalandığını varsayalım.
  4. Böyle bir durumda ne kadar geriye gidersek gidelim,
  5. bu kitabın neden var olduğuna dair tam (yeterli) bir nedene varılmış olmayacaktır.
  6. Aynı şekilde âlemin ezelî olduğunu farz etsek bile
  7. geriye dönük bir nedenler zinciri bize
  8. hiçbir zaman onun neden var olduğuna ilişkin yeterli bir açıklama sağlamayacaktır.
  9. Bu yüzden âlemin neden var olduğuna dair bir nihaî neden
  10. âlemin dışında bulunmalıdır ki bu neden de Tanrı'dır.
- 'Kelâm kozmolojik delil' **William L. Craig**:
- Hadiseler sonsuza kadar tekerrür edemeyeceği için âlemin bir başlangıcı vardır.

c.Teleolojik Delil:

- 'Nizam ve gaye', 'inayet', 'tasarım' vb. adlarla bilinir.
- Âlemden hareketle Tanrı'nın varlığını kanıtlar.
- Kozmolojik delilden farkı, âlemin varlığına değil, 'düzen' ve 'gaye'liliğe dayanır.
- Dünya, canlılar için gerekli olan bir düzen ve gayeyle Tanrı tarafından tasarımlanmıştır.
- Tanrı'nın varlığı için evrendeki düzenliliğin ve amaçsallığı içerir.

- Düzen ve gayenin Tanrı'nın yarattığını savunanlardan biri İbn Rüşd (1126-1198)'dür.
- **İbn Rüşd:**
  1. Evrene baktığımızda güneş ve gezegenlerden mevsimlerin oluşumuna;
  2. gece ile gündüzün ortaya çıkışından,
  3. yağmurun, suyun ve rüzgarın varlığına kadar her şey
  4. başta insanlar olmak üzere
  5. dünyadaki değişik türden bir çok canlının
  6. ihtiyaçlarını karşılamalarına ve yaşamlarını
  7. sürdürebilmelerine uygun bir şekilde bir araya getirildiğini görürüz.
  8. Bunun bir tesadüf sonucu, ortaya çıkmış olması düşünülemez.
  9. Böyle bir âlem ancak belli bir amaç ve iradeyle Tanrı tarafından yaratılmış olabilir.
- Batı'da teleolojik delilin önde gelen savunucusu **W. Paley** (1973-1805)'dir.
  1. Âlemi belli bir amaç için düzenlenmiş bir saate benzetir.
  2. Âlem bir faille (tasarımcıyla) açıklanabilir.
  3. Dünyadaki amaçlılık ve düzenden yola çıkarak bir Tanrı'nın varlığına ulaşılır.
  4. Bu düzenin bir yapıcısı olması gerektiği düşüncesinden hareket eder.

d. Ahlaki delili:

- Bütün insanlar iyilik yapmaya, kötülükten kaçınmaya eğilimlidir.
- Bu yasa öğrenilmemiştir ve vicdanlarımızda hazır bulunur.
- Bunu da insana kazandıran Tanrı'dır.
- İnsandaki ahlâk duygusunun kaynağını (vicdanı) Tanrı'nın varlığıyla ilişkilendirilir.
- Ahlâkî gerçekçilik veya ahlâkî doğruların varlığı Tanrı'nın varlığını kanıtlar.
- Tanrı'nın varlığını ahlâk metafiziği açısından gerekli bulmaktadır.
- Kant: Ahlâk metafiziği için Tanrı'nın varlığı kaçınılmazdır.

e. Dini Tecrübe Delili:

- Bu delil **dinî tecrübe** esasına dayandırılarak geliştirilmiştir.
- Kişinin Tanrı'nın varlığından doğrudan haberdar olabileceğini savunur.
- **Gale:**
  1. Dinî tecrübe gerçekten meydana gelmektedir.
  2. Dini tecrübe Tanrı'nın varlığına delildir.

2. DEİZM (YARADANCILIK):

- Deist **Aristoteles** ile **Newton**'un aynı Tanrı anlayışına sahip değildir.
- Deizm ile teizm arasında Tanrı tasavvuruna ait ayrımlar bazen belirginsizleşir.
- Deizm evrenin yaratıcısı bir kez yarattıktan sonra ona bir daha müdahale etmeyendir.
- Tanrı, ilk neden olarak evreni yaratmıştır.
- Ancak evreni yaratmakla işi bitmiştir.
- Evren artık kendi yasalarıyla işlemektedir.
- Tanrı'nın sürekli olarak evrene müdahale etmesi akla aykırı bir durumdur.
- Deistler vahiy, elçi, kader, kutsal kitap gibi kavramların tümünü reddederler.
- Deistler zaman zaman ateist olmakla suçlanırlar.
- Ateistlerden temel olarak bir Tanrı'nın var olduğuna inanma konusunda ayrılırlar.
- Ateist bir Tanrı'nın var olmadığına inanan kişidir.
- Deistler, evreni yaratan Tanrı olduğu konusunda bir şüpheleri yoktur.
- Evrenin başlangıcında evrene enerji ve değişmez yasalar koymuştur.
- Deistler sırf akla dayanan düşünme şekli ile bilimsel gözlemleri öncelerler.
- Deistler rasyonel delilleri ve felsefi düşünceleri esas alırlar.
- Deizmin ortaya çıkışında coğrafi keşifler ve astronomi etkili olmuştur.
- Ayrıca bilimsel bilginin bakış açısı,
- Descartes'in kuşkuculuğu ve rasyonel yöntemi,
- Bacon ve izleyicilerinin empirizm'i etkili olmuştur.
- Deizm önce İngiltere, sırasıyla Fransa, Almanya ve Amerika'da görülmüştür.
- Deizm ilk önce var olan anlayışlara eleştirel yaklaşmıştır.
- Deizm'in karşı çıktığı bir başka durum da mucizelerdir.
- Hıristiyanlığın teslis inancında Tanrı'nın bir oluşunu reddettiği için karşı çıkar.
- Deizm'in en çok karşı çıktığı kiliseye, rahiplere, din adamlarına olduğunu söyleyebiliriz.

a. Deizm'in bazı iddiaları:

- ❖ Sadece tek bir Tanrı vardır.
- ❖ Tanrı bütün moral ve ahlaki erdemlere en üst seviyede sahiptir.
- ❖ Dünya, ilahi güç tarafından yaratılmış ve Tanrı'nın eseridir.
- ❖ Olayların düzeni Tanrı'nın varlığını ifade eder.
- ❖ Tanrı'nın müdahalesi ya da mucizeler yasaların hâkim olduğu doğal düzeni bozar.
- ❖ İnsanlar kendi başlarına hakikati bilme olanağı veren rasyonel bir doğaya sahiptirler.

- ❖ Doğal hukuk, ahlaki bir hayat sürdürülmesini gerekli kılar.
- ❖ Tanrı'ya ibadetin en saf şekli ahlaklı bir yaşam sürmektir.
- ❖ Tanrı insan varlıklarına ölümsüz bir ruh bahşetmiştir.
- ❖ Ölümsüz ruhla adalet ilkelerine uygun olarak eylemlerin karşılıklarını alırlar.
- ❖ Ahlaki yaşam sürmüş ve doğaya uygun yaşayanlar kurtulur, diğerleri cezalandırılır.
- ❖ Bu ilkelerle çatışan bütün dini inanç ve pratikler terk edilmeleri gerekir.

3. PANTEİZM (TÜM TANRICILIK):

- Panteizm, kamutanrıcılık, tümtanrıcılık ve evrentanrıcılık demektir.
- Tanrı ile evreni bir ve aynı şey olarak gören düşüncesidir.
- Tanrı'nın evrenden ayrı bir varlığı yoktur.
- Tanrı, evrenin kendisidir.
- Evrende var olan her şey, bir bütün olarak Tanrı'yı oluşturur.
- İnsan da Tanrı'nın bir parçasıdır.
- Tanrı her şeydir ve her şey Tanrı'dır.
- Tanrı, nesnelerin dışında değil içindedir.
- Tanrı-evren, yaratan-yaratılan ayrılığı panteizmde yoktur.
- Plotinos (205-270), Bruno (1548-1600), Spinoza (1632-1677) savunmuşlardır.
- Felsefi ve dinin mistik yönüyle ortaya çıkan bir anlayıştır.
- Panteizm'i, deizmden ayıran özellik, **Tanrı ve tabiat ikiliğini** ortadan kaldırmasıdır.
- Panteizm'i ateizm'den ayıran, maddeyi tek başına yeterli değil, Tanrısal bir varlıktır.
- Ateist, Tanrı hiç yokken, panteist için her şey Tanrı'dır.
- Panteizmi teizmden ayıran fark, Tanrı'nın zat olma özelliğinin bulunmayışıdır.
- Panteist Tanrısal varlığın zorunlu bir sudûru, taşması ve açılımı biçimindedir.
- Panteizm ve vahdet-i vücut ilişkisi bu bağlamda tartışılmıştır.
- **Spinoza:**
  1. Tanrı'nın bir amacı ve planı yoktur; hislere sahip değildir.
  2. Tanrı özgür iradeye sahip değildir.
  3. Zihinsel olduğu kadar fizikseldir.
  4. 'Dünya'dan ayrı değildir.
  5. Kendinde ahlaki niteliklere (adalet ve cömertlik gibi) sahip değildir.
  6. Bilinebilir bir varlıktır.

4. PANENTEİZM:

- Klasik teizm'e muhalefet olarak ortaya çıkmıştır.
- Alfred North Whitehead (1861-1947) tarafından ortaya konmuştur.
- **Süreç felsefesi** olarak da adlandırılır.
- Charles Hartshorne (1897-2000), J. B. Cobb, David R. Griffin tarafından geliştirilmiştir.
- Varlık kavramını oluş kavramına önceleyen metafiziği reddetmektedirler.
- Aristo metafiziği ve Aquinas'ın metafizik ve teolojik görüşlerdir.
- Hartshorne, Jules Lequier ve Charles Secretan'dan çok etkilenmiş olduğu söylenebilir.
- Bu filozoflar, Tanrı'nın "oluşu" önceledeğini ileri sürmüşlerdir.
- Panenteizm'e göre, Tanrı evrende içkin bir varlıktır.
- Tanrının evreni aşan aşkın bir yönü de vardır.
- Evren, Tanrı'nın sonsuzluğundan ayrı bir varlıktır.
- Evren, Tanrı'nın dışında bir varlık da değildir.
- Panenteizm, teizm ile panteizm arasında bir Tanrı anlayışına sahiptir.
- 19. yy başlar, 20. yy'da Batı'da süreç felsefesi ve teolojisi yanlıları savunur.
- Hıristiyanlığın Baba ve oğul gibi çift kutuplu Tanrı anlayışının felsefi ifade edilişidir.
- "Açık teist" nitelendiren Neo Thomacılar'ınkinden, farklılık gösterir.
- Açık teistler ilahi varlığın kendisini sınırlandırdığını ileri sürerler.

5. AGNOSTİZM:

- Bilinemezcilik demektir.
- Tanrı'nın nitelikleri veya Tanrı-âlem-insan ilişkileri ile ilgili bir görüşleri yoktur.
- Zaten onlar, bu konularda bir bilgi sahibi olunamayacağını savunurlar.
- Agnostik biri, ateistin aksine Tanrı'nın var olduğuna veya olmadığına inanmak için bir kanıta sahip olmadığımızı iddia eden kimsedir.
- Bu yaklaşım bilinemezcilik (Agnostisizm) olarak adlandırılır.
- Bu görüş ilk Çağ'da Protagoras tarafından savunulmuştur.
- Protagoras'a göre Tanrı'nın duyularla algılanamaması, insan ömrünün kısa oluşudur.
- Bu nedenlerle Tanrı hakkında bilgi edinmeyi engeller.

- 17. yüzyılda da Pascal bilinemezciliği savunmuştur.
    1. **Ona göre Tanrı'nın var olduğuna inanmayı seçerseniz**
    2. **ve var olduğu ortaya çıkarsa, sonsuza kadar yaşamayı elde edersiniz.**
    3. **Ancak Tanrı'nın var olmadığı ortaya çıkarsa,**
    4. **bazı dünya zevklerinden mahrum kalıp fazladan ibadet etmiş olursunuz.**
    5. **Tanrı'nın var olmadığına inanmayı seçerseniz**
    6. **ve var olmadığı ortaya çıkarsa,**
    7. **sadece yaşarken dünya zevklerinden mahrum olmamış olursunuz,**
    8. **ama var olduğu ortaya çıkarsa,**
    9. **o zaman kayıp çok büyük olur,**
    10. **Tanrı'dan ceza görebilirsiniz.**
- Agnostisizm'i ilk defa Thomas Huxley (Tomas Haksley, 1825-1895) kullanmıştır.
- Ona göre Tanrı, salt varlık, varlığın anlamı gibi metafizik kavramların bilgisi edinilemez.

C. TANRI'NIN VARLIĞINI REDDEDENLER

1. ATEİZM:

- Ateist, Tanrı'nın mevcut olduğuna inanmayan kişidir.
- Ateizm, temelde, bir inancı değil, inancın yokluğunu ifade eder.
- Ateist Tanrı'nın **var olmadığına** değil, **Tanrı'nın varlığına inanmayan** kişidir.
- Agnostik teist olmayan kişidir.
- Ateist, Tanrı'nın yokluğunu düşünmenin makul bir yol olduğunu ispatlamayı amaçlar.

a. Ahlaki Ateizm:

- Ahlak ile Tanrı arasında ayrılmaz bir bağ olduğu, pek çok açıdan eleştiriye açıktır.
- Ateist, iyiliğin Tanrı'dan bağımsızdır. Yoksa "Tanrı iyidir," demek mümkün değildir.
- "İyi" diye bir şeye sahip olmalıyız, bununla Tanrı'nın iyi olup olmadığını bilebilelim.
- Eğer iyi, Tanrı'dan bağımsız ise Tanrı ahlaki değerin kaynağı olarak görülemeyecektir.

b. Kötülük Meselesinin Mahiyeti ve Ateistlik Eleştiriler:

- Kötülük, Tanrı'ya yüklenen iyilik gibi sıfatlarla kötülük olgusu bağdaştır mı?
- Ateist, Tanrı ile kötülük arasında birbirini dışlayan bir ilişkiyi kabul etmezler.
- Kötülüğün varlığı ile Tanrı'nın iyiliğini bağdaştırma çabalarına **'Teodise'** denilmektedir.
- 'Teodise' Tanrı (theos) ve adalet (dike) sözcüklerinden mürekkeptir.
- Tanrı'nın kudreti ve iyiliği ile kötülüğün gerçekliğini bağdaştırmayı savunur.
- Kötülük olgusu karşısında Tanrı'nın adalet ve hakkaniyetini savunmayı ifade eder.
- **Teodise** teriminin ilk defa **Leibniz** tarafından kullanıldığı kabul edilir.
- Teodisenin dayanağı, Tanrı'nın kötülüğe müsade etmesi haklı nedenlerinin olduğudur.
- Tanrı'nın adaleti ve kötülüğün varlığı arasında bir tutarsızlığın yoktur.
- **Fiziki kötülük** ile genel olarak 'acı çekme' kastedilir.
- Hastalık, kıtlık, yoksulluk, ölüm gibi kötü şeylerin her biri ayrı bir fiziki kötülüktür.
- Fiziksel kötülük doğal olayların kendisi değil, sebep oldukları acıdır.
- Afetler, acı ve kederler, hastalıklar, engelli olma, etçil hayvanlar fiziksel kötülüktür.
- İkinci kötülük ahlaki kötülüktür.
- Ahlaki kötülük, insanın iradesini kötüye kullanması sonucu ortaya çıkan günahtır.
- Bencillik, kıskançlık, yalan söylemek, zulüm, öldürmek her biri bir ahlaki kötülüktür.
- **Swinburne ahlaki kötülüğü söyle tanımlamaktadır:**
    1. İnsanların yapmamaları gerekirken bile bile neden oldukları istekli eylemlerdir.
    2. İhmalci başarısızlıklar tarafından oluşturulan bütün kötülüklerdir.
    3. Birisine zarar vermek bizim 'kötü fiil' kavramımızın temel bir unsurudur.
    4. Hiçbir tehlikenin, zorluğun olmadığı yerde cesaret ve metanetin de anlamı kalmaz.
    5. Cömertlik, nezaket gibi ahlaki kavramlardan da söz edilemeyecektir.
    6. Böyle bir dünya insanların arzularını tatmin etmesine hizmet etse bile insanın kişiliğinin ahlaki gelişmesi için elverişli olmayacaktır.
    7. Ahlaki gelişim açısından böyle bir dünya mümkün dünyaların en kötüsü olacaktır.

2. FİZİKALİZM:

- Günümüzde materyalizm yerine "fizikalizm" teriminin de kullanılır.
- Fizikalizm, tıpkı "Her sey sudan ibarettir," diyen Thales'in veya "Her şey zihinseldir," diyen 18. Yüzyıl idealist filozofu Berkeley'in yaptıkları gibi, evrenin ve evrende bulunan her şeyin doğası/mahiyeti hakkındaki genel bir görüsü, "metafizik" bir tezi ifade etmektedir.

3. MATERYALİZM:

- Evrende maddeyi esas alan, zihin ve ruha ikincil önem atfeden, yok sayan doktrin.
- Fizikalizm'e göre, var olan her şey fizikidir.
- Fiziki gözükmeyen psikolojik, ahlaki ve sosyal olgular bile ya fizikidir.
- Rudolf Carnap ve Otto Neurath tarafından 1930'lu yıllarda kazandırılmıştır.

4. NATÜRALİZM:

- Doğa dışında hiçbir varlığın bulunmadığını savunurlar.
- Doğanın, doğa dışındaki sebeplerle açıklanamayacağını öne sürerler.
- Doğa-üstü bir gücün varlığının iddia edilemeyeceğini savunurlar.
- Doğayı Tanrı yokmuşçasına ele alan görüştür.
- Natüralizm, materyalizm ve ateizm ile kardeş bir görüştür.
- Natüralistler evrim teorisini teleojik delili geçersiz hale getiren bir karşı tez görürler.

5. POZİTİVİZM VE MANTIKSAL POZİTİVİZM:

- Geçerli bilgiyi olguların bilgisinden ibaret görür.
- Metafizikle dinî bilgiyi geçersiz sayan bir felsefe akımıdır.
- Terimi ilk defa sosyalist düşünür **Claude Henri de Saint Simon** (ö. 1825) kullanmıştır.
- Daha sonra pozitivizmi **Auguste Comte** kurmuştur.
- Comte, bilimin yöntemini ve sonuçlarını **âdil bir sosyal örgütlenme** sağlar.
- **İngiliz filozofu Herbert Spencer'in fizik ve biyoloji alanlarını esas almıştır:**
  - Bilimsel bilgi tek geçerli bilgidir.
  - Bilginin yegâne nesnesi olgulardır; metafizik ve teolojik düşünceler anlamsızdır.
  - Felsefe bilim dışı bir yönteme sahip olamaz.
  - Evrensel tek bir yöntem söz konusudur ve bütün bilimler fiziğe indirgenebilir.
- Pozitivizm **Bacon'a, David Hume**'e ve **Aydınlanmacı** düşünürlere kadar gider.
- Pozitivizmi doğuran düşünce iklimi**, XVIII. yüzyıl sanayi devrimi**dir.
- Saint Simon, bilimsel ilerleme sebebiyle **teolojik ve metafizikten** kurtulması gerektiğini söylemiştir.
- Auguste Comte **"üç hal kanunu"**nu bir sisteme dönüştürülmüştür.
- Bu yasaya göre insanlığın bilgi birikimi sırasıyla **teolojik ve metafizik** aşamalardan geçmiş ve **pozitif** denilen aşamaya erişmiştir.
- Mantıksal pozitivizm **Moritz Schlick'in Rudolf Carnap, Otto Neurath, Herbert Freigl** ve bir dizi bilim adamıyla birlikte 1920'lerin başında Viyana Çevresi'ni kurmasıyla başlamış, başını Hans Reichanbach'ın çektiği bazı düşünürlerin Berlin'deki pozitivist etkinliğiyle desteklenmiş ve 1930'ların sonunda Carnap'ın bir daveti kabul etmesiyle Chicago'ya taşınmıştır.
- **Hareket 1940'larda son bulmakla** birlikte Gilbert Ryle ve Alfred J. Ayer gibi İngiliz analitik filozoflarının dolaylı etkileriyle devam etmiştir.
- Mantıksal pozitivizme göre **duyu bilgisi en açık bilgidir** ve **duyu deneyimiyle doğrudan ilgisi olmayan herhangi bir kavram gözlem verisine indirgenmelidir.**
- August Comte'un Osmanlı Sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'ya pozitivist felsefenin benimsenmesi amacıyla yazdığı ünlü mektuptan İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin, adını pozitivist (nizam ve terakkî) sloganından ilham alarak koymasına kadar geçen sürede sistematik bir pozitivist akımın gelişmiş olduğundan söz etmek zordur.
- Beşir Fuad'ın, "tarîk-i müsbet" dediği ve yalnızca "hakikati sabit olan şeyleri kabul" şeklinde tanımladığı pozitivizm yolundaki çabaları bu arada dikkat çeken bir girişim olmuştur.
- İsmail Fenni (Ertuğrul) bu terimi "isbâtiyye mezhebi, hakîkiyye mezhebi, felsefe-i hakîkiyye, felsefe-i ilmiyye, tecrübe ile tahakkuk etmemiş olan her şeyi terk edenlerin mezhebi" şeklinde tanımlayacaktır.
- I. Meşrutiyet'in ilânını sağlayan **Midhat Paşa**'nın Fransız pozitivistleriyle temasları bilinmektedir.
- II. Meşrutiyet'in ilânından sonra pozitivist eğilimlere sahip düşünürlerden Ahmed Rızâ'nın meclis başkanlığına getirilmesi, aynı eğilimlere katılan Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Rıza Tevfik'in de (Bölükbaşı) milletvekili olarak meclise girmeleri İttihat ve Terakkî'nin etkin olduğu politik iklim içinde gerçekleşmiştir.
- Zaman içinde Rıza Tevfik'in Maarif nâzırı olması ve dârülfünunda felsefe hocalığı yapması örneğinde olduğu gibi pozitivist eğilimli bazı düşünürler eğitim alanında da nisbî bir etki uyandırmışlardır.
- Pozitivist eğilimler taşıyan düşünürler içinde **Ahmed Rızâ**, Auguste Comte ve Fransız pozitivizmine, **Rıza Tevfik**, Herbert Spencer ve John Stuart Mill'in fikirlerine ilgi duymuş, bu fikirleri nakletmeye, tanıtmaya ve yaymaya çalışmış, Emile Durkheim'i takip eden **Ziya Gökalp** ise özgünlüğe yönelen bir sosyoloji ekolü kurmaya gayret etmiştir.

III. BAZI KAVRAMLAR

1. VAHİY:

- Vahiy sürecinde mütehayyile gücünün taklit ve temsil yoluyla yaptığı bu dönüştürme işlemi, vahyedilen şeyin mahiyetini tartışmalı hale getirmektedir.

- Bu tartışma öncelikle peygamberin vahyin oluşumundaki rolü ile ilgili olup vahyedilen şeyin "hakikat" olup olmadığını sorgulamaktadır.
- Mesela, peygamberin **Faal Akıl'**dan kendisine ulaşan hakikati, mütehayyile gücü ile taklit ve temsil yoluyla, dönüştürdükten sonra, insanlara ulaştırdığını savunmak, vahyedilen şeyin üretimine, yani Kur'an-ı Kerim'in oluşumuna, peygamberin de, en azından bir dereceye kadar, iştirak ettiğini savunmak anlamına gelebilir.
- Böyle bir görüşü, İslâm vahiy anlayışı çerçevesinde savunmak mümkün gözükmemektedir.

2. ULÛHİYET:

- Teist ulûhiyet anlayışında vahiy fikri açısından en belirgin özellikler; mükemmellik, mutlaklık, aşkınlık gibi metafizik sıfatların yanında Allah'ın "Zât" olarak düşünülmesi, dolayısıyla bir Zât'ta bulunabilecek konuşma, işitme, görme, bilme, irade etme, cevap verme, adaletle hükmetme gibi ahlâkî sıfatların olmasıdır.
- Çünkü ancak bu ahlâkî sıfatlara sahip olan Tanrı, âlem ve insanla ilişki içine girer.
- Bu sebeple teist ulûhiyet anlayışının ayırt edici özelliği, tabiata ve tarihe müdahale etmesidir.

3. MUCİZE:

- Teist düşüncede Tanrı, insan fiilleri de dâhil her türlü olayı, önceden, bütünüyle belirleyen biricik fâil olarak kabul edilmez.
- Bununla beraber Tanrı'nın yanlış giden şeyleri düzeltmek, felaketleri önlemek, kendi başına asla meydana gelmeyecek olan şeyleri meydana getirmek için fizikî dünyaya kararlı bir şekilde müdahale ettiği fikri kabul edilir.
- Tanrı'nın âleme müdahale etmesi, sayılan nedenlerden dolayı, inananları rahatlatan bir düşüncedir.
- Mucize'nin fâilinin Allah olduğunu bu ifadeleriyle tespit eden Gazalî'ye göre, mucizenin gerçekleşme anı, **peygamberin isteğinin yoğunlaştığı**, himmetini buna sarf ettiği ve hayır nizamının şeriat nizamını devam ettirebilmesi için uygun ortamın ortaya çıktığı andır.
- Ona göre mucizenin iki amacından birisi peygamberliği ispat etmek, ikincisi iyiliği yaymaktır.
- Bununla birlikte Gazalî, mucizenin tek başına vahyi veya nübüvveti temellendirmek için yeterli olmadığını düşünür.
- Günümüz İngiliz din felsefecisi **Swinburne**, mucize'yi Tanrı tarafından meydana getirilmiş, dinî önemi haiz, olağanüstü türden bir olay şeklinde tanımlamaktadır.

1. Hume ve Mucize:

- Hume, deney, gözlem ve tabiat yasası fikrinden hareketle, mucizenin meydana geldiğine inanmanın makul olmayacağı sonucuna ulaşır.
- Hume, mucizelerin meydana gelmesine itiraz eder.
- Hiçbir mucizenin olmadığını ve mucize fikrinin kaynağının dindar insandaki doğaüstüne olan eğilim olduğunu ileri sürer.
- Hume'a göre deney ve gözleme dayanan duyusal bilgimizle elde ettiğimiz bilgilere ters düşen durumlarda insan şahitliğine güvenemeyiz.
- Tanrı'ya inanan bir insan için tabiat yasalarını koyan ve işleyişlerini devam ettiren Tanrı'dır.
- Bu da tabiat yasalarının, olup bitecek şeylerin nihai belirleyicileri olmadığı anlamına gelir.
- Dolayısıyla teolojik açıdan mucize meselesi, birinci derecede âleme müdahale eden bir Tanrı'nın varlığını kabul edip etmeme ile ilgilidir.

4. AHİRET:

- İnsan hayatının ölümle sona ermediği düşüncesi, teistik dinlerdeki kabullerden biridir.
- İslamiyet'te ahiret, temel iman esaslarından biridir.
- Çoğu kez Tanrı'ya iman ile birlikte zikredilecek kadar önem taşır.
- Ölüm sonrası hayatın nasıl olacağı, teistler arasında görüş ayrılığı söz konusudur.
- Bugün **sekülarizmin** pozitif bir dünya görüşü olarak nitelenmesinin sebebi, evvela Tanrı yoktur gibi bir yargıyla başlamamasından kaynaklanır.
- Negatif anlamda Tanrı'nın yokluğunu iddia etmek yerine, dış dünya ile ilgili düşüncelerini ifade ederek meseleye başlar.
- Örneğin bütün gerçekliğin fiziki nesnelerden oluştuğunu iddia ederek, Tanrı'nın ve ölümden sonra yaşamın var olmadığı sonuçlarını çıkarır.
- Dolayısıyla Tanrı'nın yokluğu ve ahiretin var olmadığı iddiası doğrudan değil, genel olarak savundukları dünya görüşlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkar.
- Günümüzde ateizmin savunucuları pozitif durumu benimsemiş kimselerdir.
- Geçmişte bunu savunanlar daha çok negatif bir şekilde savunuyorlardı.
- İbn Sînâ ölüm sonrası hayatı, kesinlikle inkâr etmemektedir.
- Ölüm sonrası hayatın bedenle değil, nefs ile olacağını savunmaktadır.
- Onun, ölüm sonrası hayat görüşünde "nefs" merkezi bir yer tutmaktadır.
- Nefs veya ruhu anlamak için canlılığın ne anlama geldiğini bilmek gerekir.
- Canlılık, bir varlığın kendi başına hareket yeteneğine sahip olması manasına gelir.
- Nefs veya ruh, hayatı açıklayan temel ilkedir.
- Hick'in **replika** teorisine göre, ölüm sonrası hayat bu dünyadaki bedenin tıpa tıp benzeri olan bir beden ile olacaktır.
- Hick'in teorisi nefs-beden düalizmini kabul etmediği için ölüm sonrası hayattaki kişisel kimliği izah etmek için beden kriterini esas alarak ahiretteki bedenlerin bu dünyadaki bedenlerin benzeri olacağını varsaymaktadır.

- Gazzâlî'ye göre, nefsin ölümsüzlüğünü savunan filozofların görüşlerinin tamamı yanlış değildir; onların akılsal zevklerin duyusal zevklerden daha üstün olduğu, ölüm sonrasında nefsin varlığını sürdüreceği görüşü isabetlidir.
- Nitekim nefsin ölümsüzlüğünü kabul etmeden ahiret hayatını açıklamak mümkün değildir.
- Filozofların hatası, ölüm sonrası hayat konusundaki görüşlerini sadece akla dayandırmaları, dinin açıklamalarını göz ardı etmeleridir.

5. WİTTGENSTEİN, DİL OYUNLARI VE FİDEİZM

- **Fideist yaklaşımlar çoğunlukla:**
  - ✓ **imanın temellendirilemeyeceğini,**
  - ✓ **temellendirilmesi gerekmediğini öne sürerken**
  - ✓ **onun dayandığı inançların bir şekilde**
  - ✓ **doğru olduğunu varsaymak durumunda kalmaktadırlar.**
  - ✓ **Aksi halde yanlış olduğu düşünülen bir şeye nasıl iman edilebileceği,**
  - ✓ **hatta böyle bir şeye inanmanın mümkün olup olamayacağı tartışmaya açıktır.**
  - ✓ **Dahası yanlış veya doğru olduğu konusunda**
  - ✓ **hiçbir epistemik (gündelik yaşamadaki bilgi)**
  - ✓ **öngörümüzün olmadığı**
  - ✓ **inançlar arasında**
  - ✓ **bir tercihte bulunmanın**
  - ✓ **mantığını anlamanın mümkün olamayacağını**
  - ✓ **dikkate aldığımızda,**
  - ✓ **neden başka inançların değil de bu inancın edinildiğini**
  - ✓ **makul bir şekilde açıklamanın bir yolu görünmemektedir.**
  - ✓ **'Saçma' ya da 'paradoksal' bir şeye inanmanın**
  - ✓ **mümkün olduğunu varsaysak bile,**
  - ✓ **neden böyle bir şeye iman edip (inanıp)**
  - ✓ **başka bir 'saçma' ya da 'paradoksal' şeye inanmadığımız**
  - ✓ **yanıtlanması gereken bir sorudur.**
  - ✓ **Ya değilse, böyle bir imanı/inancı**
  - ✓ **rastgele veya keyfî bir şekilde edinilmiş**
  - ✓ **bir imandan/ inançtan ayırmak mümkün olmayacaktır.**
  - ✓ **Aynı şekilde, imanın nesnel bir belirsizliğe sahip olduğunu**
  - ✓ **ve bu yüzden söz konusu teorik/epistemik boyutun**
  - ✓ **bir tür 'sıçrama'yla gerçekleşebileceğini varsaysak da**
  - ✓ **neden böyle bir imanın/inancın kabul edilip,**
  - ✓ **başkasının kabul edilmediğinin;**
  - ✓ **neden A inancının böyle bir sıçramayla edinilip,**
  - ✓ **B inancının edinilmediğinin veya edinilemeyeceğinin**
  - ✓ **anlaşılır olması beklenir.**

- Çağdaş din felsefesinde akıl ve imanla ilgili tartışma alanlarından biri de dinamiklerini **Ludwig Wittgenstein** (1889-1951)'in ikinci dönem felsefesinden alan ve bu yüzden de **'Wittgenstein'ci fideizm'** olarak adlandırılan yaklaşımdır.
- Wittgenstein'ın kendisinin bir din felsefesi geliştirdiği veya ona bir din felsefesinin izafe edilip edilemeyeceği tartışmalı bir husustur.
- Fideist yaklaşım, N. Malcolm, D. Z. Phillips ve P. Winch gibi düşünürler tarafından geliştirilmiştir.
- Wittgenstein'cı fideizm dil anlayışıyla yakından ilişkilidir.
- Bu anlayışa göre, anlam 'dil oyunları'na bağlı bir kullanım yoluyla gerçekleşmektedir.
- Sözcüklerin anlamını açıklarken bir malzeme çantasındaki edevatın (örneğin, çekiç, testere, tutkal, çiviler, vidalar, tornavida vb.) farklı işlevlerine dikkat çeken Wittgenstein dildeki sözcüklerin işlevsel farklılıklarının benzer şekilde onların (farklı) kullanım(lar)ıyla açıklanabileceğini düşünür.

6. CLİFFORD

- **Clifford delilsel gerekliliğin önemini şöyle bir örnekle dile getirmeye çalışır:**
- Sefere çıkmadan önce bir yolcu-gemisinin sahibi gemisinin epeyce eskidiğini ve ciddi bir bakıma ihtiyacı olduğu noktasında bir takım düşüncelere sahiptir.
- Fakat o, daha önce birçok sefere çıkmış ve birçok tehlikeyi atlatmış olan gemisinin bu kez de selametle menziline varabileceği noktasında kendisini teselli etmeye çalışır.
- Gemi yola koyulmadan kendisini bir şekilde ikna eden ve böylece zihnini epeyce meşgul ve rahatsız eden bu düşüncelerden kurtulmayı başaran gemici bu duygu ve düşüncelerle gemiyi yolcu eder.
- Ama ne yazık ki gemi okyanusun ortasında batar.
- O ise gidip, sigortadan parasını alır.
- Clifford'a göre, gemi sahibinin gemiye güvenmek konusunda kendisini içtenlikle ikna etmeyi başarmış olması onun geminin batmasıyla hayatını kaybeden insanlardan sorumlu olduğu gerçeğini değiştirmez.
- Çünkü geminin güvenilirliği noktasında ciddi endişelerin bulunması, yani bu konuda yeterli delil bulunmadığı halde sefere gönderilmesi gerçeği karsısında gemi sahibinin içtenliği bir şey ifade etmez.

- Clifford'a göre, geminin kötü durumuna dair yeterli delil ortada dururken gemicinin böyle bir şeye inanmaya hakkı yoktur ve onun bir şekilde kendini (isteyerek) aksi istikamette ikna etmeyi başarmış olması durumun vahametini değiştirmez.
- Peki, gemi batmamış olsaydı, gemici hâlâ suçlu olur muydu?
- Bu sorunun yanıtı, Clifford'a göre, 'evet' olmalıdır.
- Çünkü böyle bir konuda haklı veya haksız olmak kişinin inancının kaynağına bağlıdır; asıl mesele geminin durumuna ilişkin delil ortadayken gemicinin böyle bir şeye inanmaya hakkının olup olmadığıdır.

7. MİT

- Mit doğru olmayan hayali çocuklara anlattığımız hikâye anlamına gelir.
- Mit bu anlamda fabıl anlamına gelir.
- Dini düşüncede, bir fabıl veya hayali bir hikâye olmaktan çok daha fazla önemlidir.
- Dindar insanlar için mit dünya hakkında belirli bir grubun veya kişilerin değer yargı ve inançlarından oluşan belirli bir dünya görüsünü yansıtır.
- Bu dünya görüşü olum, kötülük, yaşam, iyilik hakkındaki nihai soruları içerir.
- Mit aynı zamanda toplumun değer yargılarını gelecek nesillere ve farklı toplumlara iletir.
- Bunu açık bir şekilde eski Yunan kültüründe görebiliriz.
- Herkül gibi kahramanların ve Zeus gibi tanrılar hakkındaki hikâyeler Yunan kültürünün değer sistemi hakkında insanlara bir şeyler iletir.
- Aynı şekilde farklı kültürlerde de bu değerleri aktaran mitler mevcuttur.

…

IV. TÜRKİYE'DE DİN FELSEFESİ

- Darülfünun İlahiyat Fakültesi öncesinde (1900-1925) bazı araştırmalar yazıldı.
- Mehmed Arif'in "Hikmet-i Edyan",
- Memduh Süleyman'ın "Felsefe-i Edyan",
- Mehmed Şevketi'nin "Din Felsefesinden" "Felsefe-i Din",
- Mehmed Emin'in "Kant'ın Din Felsefesi",
- Ferid Kam'ın "Dini Felsefi Sohbetler,
- M. Hamdi Yazır'ın "Dibace" (Önsöz) adlı yazılarıdır.

Darülfünun İlahiyat Fakültesi döneminde (1925-1933):

- Mustafa Şekib'in Felsefe-i Din ve onun Emmanuel Leroux'dan "Fransız Lisanıyle Konuşulan Memleketlerde 1914'den 1925'e Kadar Din Felsefesi" adlı çevirisi önemli araştırmalardır.
- Mehmet İzzet Höffding'in Din Felsefesi'ni çevirmeye başlamış, ancak bitirememiştir.
- 1933'ten 1976'ya kadar Türkiye'de din felsefesi dersi **okutulmamıştır.**
- M. Şekip Tunç "Din Yolu" vb. dergilerde yazılarını yayınlamıştır.
- Yazılarını "Din Felsefesi" adıyla yayınlamak istemiş, fakat **yayınlayamamıştır.**
- Onun ölümünde sonra eşi onun yazılarını 1959'da "Bir Din Felsefesine Doğru" adıyla yayınlamıştır.
- 1974 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, din felsefesine bir disiplin ve ders olarak programında yer vermiştir.
- 1976'da bu dersi okutan Mehmet S. Aydın, ilgili çalışmalarını "Din Felsefesi" adıyla yayınlamıştır.
- 1982 yılında "Yüksek İslam Enstitüsü"nün İlahiyat Fakültesi olarak öğretime devam etmesinden sonra din felsefesi programlarda yer almıştır.
- 1990'dan sonra bu branşın elemanları ve araştırmacıları din felsefesinin pek çok değişik problemleri hakkında önemli yazılar ve araştırmalar ortaya koymaktadırlar.
- Din felsefesi Türkiye'de İlahiyat fakültelerinde ve bazı felsefe bölümlerinde lisans ve lisansüstü düzeyinde okutulmaktadır.